

ԱՐՄԵՆ ՄԱՐՏԻՐՈՍՅԱՆ
ՀՀ ԳԱԱ ՀԱԻ

ՆՈՐԱՎԱՅՏ ՄԵՏԱՂԵ ԱՐՁԱՆԱԳԻՐ ԽԱՉԵՐ ԵՂԵԳԻՍԻՑ

ՀՀ Վայոց ձորի մարզի Արտաբույնք (Եղեգիս) բնակավայրը հայտնի է միջնադարյան հուշարձաններով: Այն իր ճարտարապետությամբ աչքի է ընկնում գյուղի մեջ գտնվող Զորաց եկեղեցիով եւ բազմաթիվ խաչքարերով: Ուշագրավ է նաեւ հրեական գերեզմանատունը¹:

Ներկա հրատարակության մեջ, իբրեւ հետազոտության առարկա, ընտրվել են երկու մետաղե խաչեր² Եղեգիսից, որոնք այժմ պահվում են գյուղի բնակիչներից մեկի տանը: Նրա հաղորդած տեղեկությունների համաձայն՝ խաչերը ծագումով խոյից են: Ստորեւ փորձ է արվում պարզաբանել նշված խաչերի ծագումնաբանությունը, գործառույթը՝ ելնելով զարդաձևերից, արձանագրությունների հնագրական առանձնահատկություններից, բովանդակությունից եւ զուգահեռ օրինակներից:

1. Արծաթյա ոսկեզօծ խաչ (կրծքի խաչ կամ լանջախաչ), չափերը՝ 7,8 x 6,8 սմ: Ունի աստիճանական լայնացող խաչաթեւեր: Խաչի դիմային հատվածը հարդարված է հյուսածո եզրագարդով, կենտրոնում եւ խաչաթեւերին կլոր, ուռուցիկ անզարդ վարդյակներ են, որոնց վրա ամրացված են եղել թանկարժեք կամ կիսաթանկարժեք քարեր. պահպանվել է միայն վերին ուղղահայաց խաչաթեւին, որն ունի նաեւ օղակ՝ նախատեսված կախելու համար:

Խաչաթեւերն ունեն որոշակի անհամաչափություն, այն է՝ վերին թեւն ավելի երկար է, քան ստորինը: Խաչաթեւերին երեքական, իսկ ներքին անկյուններին մեկական հյուսազարդումով արված են փոքր օղակներ, որոնք լուսային նշանների դեր են կատարում: Բացի այս, դիմերեսին հյուսազարդումով խաչի մեջ խաչ է արված, որն առարկային հաղորդում է սեռականձեւ տեսք:

Սեռականձեւ խաչի զուգահեռ բրոնզե փոքր օրինակ (Թ. դ.) հայտնաբերվել է Դվինի պեղումներից³: Նմանատիպ խաչեր հայտնի են Մոսկ-

¹ Հրեական միջնադարյան գերեզմանատան մասին մանրամասն տես «Հրեաները Հայաստանում. միջնադար», Երեւան, 2009:

² Խաչերը մեզ տրամադրելու համար շնորհակալություն ենք հայտնում հնագետ, պատմական գիտ. թեկնածու Հուսիկ Մելքոնյանին:

³ Ն. Հակոբյան, Ա. Ժամկոչյան, Միջնադարյան Հայաստանի գեղարվեստական մետաղը

վայի պատմության պետական թանգարանից (արձ. 190 լուս. 46)⁴, ինչպես նաև Վլադիմիր-Սուզդալյան պետական թանգարան-արգելոցից⁵:

Այս խաչը զուգահեռներ ունի ավելի վաղ շրջանի հայկական (Թ. դ.) եւ ուշ շրջանի ռուսական (ԺԷ.-ԺԹ. դդ.) խաչերի հետ: Նմանատիպ խաչերը սկզբնապես իբրեւ պարգեւ տրվել են վանքերին, իսկ ավելի ուշ՝ օրինակ Ռուսաստանում, որպես լանջախաչեր են օգտագործվել:

Դարձերեսին միմյանց խաչվող երկու տողերով հիշատակագրությունն է.

Յ [Ի] ՇԱՏ [ԱԿ] է ԽԱՉՍ Ա [Ր] ՂՈՒԹԻՆ,
Ի ԴՈՒԹՆ Ս [ՈՒՐ] Բ Կ [Ա] Ր [Ա] Պ [Ե] ՏԻՆ:

Դատելով արձանագրության տառաձեւից՝ լանջախաչը պատրաստվել է ԺԸ.-ԺԹ. դարերում: Չենք բացառում մեր ունեցած մյուս լանջախաչի հետ ժամանակակից լինելու հանգամանքը:

2. Արձաթյա ոսկեգօծ խաչ՝ շղթայով, չափերը՝ 12.2 x 10.8: Խաչաթեւերը դարձյալ աստիճանական լայնացող են, բոլոր թեւերի երկու կողմում մեկական ելունդներ կան: Խաչն իր չորս թեւերի վերջույթներից ամրակցումով պատվում է շղթայով: Դիմերեսի կենտրոնում եւ խաչաթեւերին վերադիր միօրինակ վարդյակներ կան, որոնց մեջ՝ ակոսներ: Վերջիններս մեջ ամրացված են եղել թանկարժեք քարեր, որոնք չեն պահպանվել: Վարդյակների շուրջ առկա են ծեծման եղանակով պատրաստված 6 վարդաթերթեր: Այս խաչի եզրերին արված են երկու իրար զուգահեռ մանր գծեր, որոնք քառակուսիների են բաժանվում:

Խաչաթեւերի ներքին անկյուններում առկա են ուղղանկյուն բլթակներ⁶, որոնք ավարտվում են տեբեւաձեւ զարդանախշով, եւ սրանց նմանօրինակները կարելի է տեսնել Կիեւյան Ռուսիայի ԺԲ.-ԺԳ. դդ. փոքր խաչերի հավաքածուում (նկ. 1-9, 1-10)⁷, Վլադիմիր-Սուզդալյան թանգարան-արգելոցում, որոնք պատկանում են տարբեր դարաշրջանների՝

IX-XIII դդ., ՀՀՀ, պ. 10, Երեւան, էջ 32:

⁴ «Դիվանի հայ վիմագրության» (այսուհետ՝ ԴՀՎ), պրակ VIII, կազմեց՝ Գր. Գրիգորյան, Երեւան, 1999, էջ 60-70:

⁵ “Нагрудные кресты позднего средневековья и Нового времени из археологических коллекций Государственного Владимиро-Суздальского музея-заповедника”, Государственный Владимиро-Суздальский музей-заповедник, каталог, Владимир, 2014, с. 59, N 78.

⁶ Մոսկվայի պատմության պետական թանգարանում առկա են օրինակներ՝ խաչի ներքին անկյուններին կենտրոնից սկսվող բլթակներով, ԴՀՎ, Պրակ VIII, էջ 54-70: **В. Кайл, В. Нечитайло**, каталог, Нателных христианских крестов, подвесок и накладок с изображением креста периода Киевской Руси X-XIII, N 132:

⁷ **А. Станюкович, И. Осипов, Соловьев Н.**, Тысячелетие креста, Произведения русской христианской металлопластики X-XX веков из частных собраний, с. 6.

ԺԱ.-ԺԳ. դդ.⁸, ԺԴ.-ԺԶ. դդ.⁹, ինչպես նաև ԺԷ.-ԺԹ. դդ.¹⁰:

Այս չորս բլթակները բնորոշում են արեգակնային խորհրդաբանութ-
յան շրջանը՝ ճառագայթներով՝ մեկ կենտրոնից սկսվող եւ աշխարհի չորս
կողմերը տարածվող կամ չորս ավետարաններով եւ ավետարանիչներով¹¹:

Վարդյակների միջակայքում համառոտագրված են տերունական
Տ [Է] Ր, Ա [ՍՏՈՒԱ] Ծ, Յ [ԻՍՈՒ] Ս, Ք [ՐԻՍՏՈ] Ս բառերը:

Դարձերեսի արձանագրությունը պատված է բուսաներկրաչափական
գծապատկերներով, որը խաչին կրկին սեռականաձև տեսք է հաղորդում՝
միաժամանակ ընդգծելով գրվածքի կոկիկությունը: Նման արձանագիր
խաչեր հայտնի են Ս. Էջմիածնի¹², ինչպես նաև Մոսկվայի պատմության
պետական թանգարանի խաչերի վրա¹³:

Խաչի կենտրոնում արձանագրություն է, 11 տող.

Ք [ՐԻՍՏՈ] Ս

ՅԻՇԱՏ/ԱԿ Է Ս [ՈՒՐ] Բ

Ն[Ի]ՇԱ [Ն] Ս ՅԱԿՈԲ/ԻՆ ԵԻ ԾՆՈՂԱՅՆ՝

ՍԱՐԳԻՍԻՆ ԵԻ ԳՈՒԼԲԷԿԻՆ՝ Ի ԴՈՒՌՆ

Ս [ՈՒՐ] Բ ԿԱՐԱՊԵՏԻՆ, ԹՎԻ [Ն] ՌՃԿԴ-ԻՆ (1715):

Արձանագրություններում հիշատակված անուններին չենք անդրա-
դարձել, քանի որ մեզ չհաջողվեց վկայված անունները հայ մատենա-
գիրների երկասիրություններում եւ ուսումնասիրություններում գտնել:
Ենթադրելի է, որ նվիրատվություններն արված են եղել աշխարհիկ ան-
ձանց կողմից:

Արձանագրությունների տառաձևերը, ինչպես նաև նրանցում օգ-
տագործված համառոտագրության, կապգրության եղանակները առավե-
լապես հարազատ են ԺԷ.-ԺԹ. դդ. Երեւանի, Վաղարշապատի, պատմա-
կան Հայաստանի մի շարք այլ վայրերի, Ռուսաստանի հայկական գաղ-
թօջախների վիմական արձանագրություններին, ինչպես նաև տվյալ ժա-
մանակաշրջանի մետաղե առարկաների մակագրություններին¹⁴:

⁸ “Нагрудные кресты древнерусского времени из археологических коллекций Государ-
ственного Владимиро-Суздальского музея-заповедника”, Государственный Владимиро-
Суздальский музей-заповедник, каталог, Владимир, 2013, с. 21, 55, 64, 65.

⁹ Литые нагрудные кресты с древнерусской иконографией из фондовой коллекции «Ме-
талл» Государственного Владимиро-Суздальского музея-заповедника, каталог, Владимир,
2014, с. 18, 20, 24.

¹⁰ Անդ, с. 47-51, 53-54, 68-72, 77.

¹¹ Ю. Федоров, Образ креста, Санкт-Петербург, 2000, с. 19-20, рис. 71-73.

¹² «Էջմիածնի գանձեր», Կատալոգ, Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին, 1984, XVI-XVIII դդ. խաչեր:

¹³ ԴՀՎ, պրակ VIII, էջ 53-63:

¹⁴ Տե՛ս Կ. Ղաֆադարյան, Երեւան. միջնադարյան հուշարձանները եւ վիմական արձանա-

Թեպետ պատմական Հայաստանում եւ Կիլիկիայում Ս. Կարապետ¹⁵ անունով վանքերի, անապատների, մատուռների եւ ուխտատեղիների թիվը հասնում է շուրջ հինգ տասնյակի, այնուամենայնիվ, Իրանի Իսլամական Հանրապետության տարածքում չի գտնվել գեթ մեկ Ս. Կարապետ եկեղեցի, որին կարող էին նվիրված լինել այս խաչերը: Հետեւաբար, կարծում ենք, որ հիշատակումը վերաբերում է Եղեգիսի Ս. Կարապետ վանքին:

Այսպիսով, Եղեգիսից հայտնաբերված լանջախաչերը, ի սկզբանե չեն կիրառվել իբրեւ վարդապետական լանջախաչեր՝ նկատառելով արձանագրությունների բովանդակությունն ու ժամանակագրային վաղեմությունը: Ըստ էության, առարկաները հետագայում փոխանցվել են աշխարհիկ անձանց եւ պահվել իբրեւ սուրբ մասունք, ապա նվիրաբերվել Եղեգիսի եկեղեցուն՝ մակագրություններում նշված անձանց բարեխոսություն¹⁶ ու հիշատակի համար:

РЕЗЮМЕ

Автор доклада анализирует два металлических креста с села Егегиса Республики Армения, которые были подарены монастырю Святого Карапета и предназначались для спасения душ тех людей, имена которых мы можем увидеть на их обратной стороне благодаря дарственным надписям. Видимо, они были использованы как нагрудные кресты, которые ввела в обиход Армянская Церковь начиная с XIX века. Похожие кресты можно найти как в армянской, так и российской среде того времени.

SUMMARY

The author of the report analyzes two metal crosses from the village of Yeghegis located in the Republic of Armenia. These crosses were donated to St. Karapet Monastery and were intended for the salvation of the souls of those people whose names, thanks to dedicatory inscriptions, we can see on the reverse side of the cross. Most likely they served as pectoral crosses, which have been used by the Armenian Church since the 19th century. Similar crosses can be found both in the Armenian and Russian milieu of the same period.

գրությունները, Երեւան, 1975, ԴՀՎ, պրակ VIII. Ա. Հարությունյան, Վաղարշապատ, վանքերը եւ վիմական արձանագրությունները, Ս. Էջմիածին, 2016:

¹⁵ ՀՀՇՏԲ, էջ 2085-2087:

¹⁶ Բարեխոսությունը միջնորդություն է Աստծո եւ մարդու միջեւ՝ հանուն վերջինիս հոգու փրկության: Բարեխոսական-փրկչական առաքելությունն ի վերուստ՝ ըստ Հայր Աստծո կամքի, տրված է Հիսուս Քրիստոսին: Բացի աստվածային բարեխոսությունից, սրբերը եւ հավատացյալները եւս ունենում են միեւնույն գործառույթը (տե՛ս ԲՀՀ, էջ 171):

